

A magyar katolicizmus teológiai tájékozódása 1989 után. Meghatározottságok és válaszutak

BEVEZETÉS: VALLÁS ÉS TÁRSADALMI KÖRNYEZET – A TEOLÓGIAI KÉRDÉSFELVETÉS HELYE

Az 1980-as és '90-es évek fordulóján a deklaráltan ateista államszocializmusból a plurális demokráciába való átmenet egyfelől az üldöztetés, az elnyomás, a szigorú állami kényszerek alóli felszabadulás tapasztalatát hozta a vallási közösségeknek. Másfelől a jogállam biztosította új lehetőségek köztudottan csak a keretfeltételét biztosították mindannak, ami az új körülmények között az egyházakkal ténylegesen történt. S hogy mi történt valójában, annak értelmezései nemcsak különbözőek lehetnek, hanem a tapasztalatok lényegesen el is térhetnek egymástól. Önként adódnék ezért, hogy a visszatekintés a kellő történeti távlat hiányára hivatkozva – kerülve az interpretációt – a biztosnak mondható tényekre próbáljon szorítkozni, akár annak kockázatával is, hogy az előfeltevésektől mentes pozitívizmus igyekezete esetleg nem jut messzebb közismert adatoknál, amelyeket elismélni úgyszólván fölösleges.

Nyilvánvaló azonban, hogy az értelmezések konfliktusa már az értelmezésre váró tények kiválasztásában és elrendezésében is benne rejlik. Tanulmányomban a teológia és a kultúratudomány metszéspontjából próbálok meg szemügyre venni a magyar katolikus egyház rendszerváltás utáni alakulásának néhány teológiatörténeti és eszmetörténeti vonatkozását. Abból a mintegy szükség-szerűen adódó feltevésből indulok ki, hogy a többpártrendszer, illetve a demokratikus társadalmi berendezkedés feltételeinek kialakulása jelentette a katolikus egyházat érő legnagyobb történelmi kihívást. Nem gondolhatom azonban, hogy nézőpontomból egyértelmű válasz adható egyház és demokrácia viszonyának vitás kérdéseire. Épp fordítva: mind a korszakokról, illetve korparadigmákról, és az ezek érzékelését befolyásoló tudásformákról, mind az egyházi gondolkodást és cselekvést meghatározó teológiai szemléletmódokról elmondható, hogy roppant különböző, alkalmasint egymással homlokegyenest ellentétes, kontrasztot alkotó pozíciókat formálnak meg. Így mintegy tovább gyengítik a tények tényszerűségét és tovább erősítik az interpretáció szerepét.

Egy példa a közvetlen közelmúlt és egyben a legégetőbb jelen egyházi folyamataiból: a 2022-es népszámlálás nagy feltűnést keltett adata szerint a 2011-ben még 3,9 millió tagot számláló, de az egy évtizeddel korábbi létszámhoz képest már akkor egymilliót veszteséget elkönyvelő katolikus egyházhoz tartozónak 2022-ben már csak 2,6 millióan vallották magukat. A fogyás a II. világháború után 7 millióról indul (ez az 1949-es népszámlálás adata¹), és meggyőzően magyarázható egyrészt az államszocialista represszió hatásával, másrészt – a rendszerváltás utáni időszakot tekintve – az Európa egészére jellemző szekularizációval. Pontosabban azzal az ambivalens folyamattal, amelyet részint az ún. „individuális szekularizáció”, vagyis a népegyházi kollektívumon kívül kerülő egyén választási lehetőségeinek megjelenése, részint, ezzel párhuzamosan, a vallásosság szintén egyéni választások irányában ható „szubjektív fordulata” mozgat. Helytállóan tűnik tehát az az érvelés, hogy a nemzetközi trendnek döntőbb szerepe van a főként a történelmi egyházaktól való tömeges eltávolodásnak (noha ennek mértéke Kelet-Európán belül is eltérő, és a folyamat magyarázata bizonyára árnyalható), mint annak a sajtóban és a közvélemény szintjén is megjelenő magyarázatnak, amely szerint „a magyar egyházpolitikának hatása van a népesség egyháziasságára”.² Nyugat-Európára is jellemző a kereszténység térvesztése és több helyütt a nagy egyházak teológiai érvekkel is megerősített politikai elköteleződése, ezért nem állítható, hogy Magyarországon az egyházi hierarchiák szoros együttműködése az államhatalommal kizárólagos oka lenne a vallási közösségek eróziójának, évtizedről évtizedre milliós nagyságrendű létszámcsökkenésének.

1 Vö. Nyíri 1992: 36.

2 Máté-Tóth 2023.

Más oldalról viszont sem a póre statisztikai adat, sem a statisztikák összehasonlító jellegű és makroszintű vallástudományi interpretációja, sem az egyház szociális, oktatásügyi, karitatív, lelkipásztori struktúrájának és más intézményi aspektusainak a vizsgálata – önmagában, a lehetséges teológiai szemléletmódok, vallási felfogások, a hit és a hívő praxis értelmezésén belül megmutatózó különbségek alapos felmérése és figyelembe vétele nélkül – nem adhat pontos választ arra, hogy mi az egyház politikai opcióinak tényleges és a nemzetközi trendek mellett mégiscsak létező visszhangja az ezeket az opciókat tudatosítani és értékelni képes hívő rétegek körében. Röviden szólva: az „istenfogyatkozás” (Martin Buber) világtendenciákra való visszavezetése, ha helytálló is, könnyen eltekint a felekezeten belüli, a nyilvánosságban nehezebben szóhoz jutó kritikai diskurzustól, így a kritika szabatos érveitől is. Ugyanígy az alternatív elképzelések és egyházvíziók, valamint a vallási és társadalmi pluralizmust pozitív adottságnak tekintő utópiák ösztönzéseiről is ritkán vesz tudomást. A megfigyelő, nem pedig a résztvevő perspektívájából végzett kutatások azt sem vizsgálják, ami pedig (teológiai szempontból is) indokolt kérdésfelvetés volna: tudniillik, hogy a kritikus hangok elfojtása és a felekezeti hierarchiák önkritikus reflexiójának nagymértékű hiánya miként mozdítja elő a rohamos lemorzsolódást. Olyanok eltávolodását a hivatalos egyházaktól, akik közül talán sokan megmaradnának felekezetükben, ha dialogikusabb viszonyok kialakulása vonzóbb vallási környezetet és közösséget teremtene a közömbösebbek, a kifelé tartók vagy épp új érdeklődők számára, és ha mindez egy eltérő nézeteket szóhoz juttató, színesebb és izgalmasabb nyilvánosságban, a vallások és a civil társadalom érintkezési pontjain is megjelenne.³

Amit az egyháztörténet-írás többnyire vonakodik megtenni, tudniillik hogy alternatív múltot vagy feltételes jövőn tűnődjek, attól a vallásszociológia néhány jeles képviselője nem riad vissza.⁴ A teológiai gondolkodásnak pedig, amikor saját lényegi kérdésein és (keresztény kontextusban) például az egyház reformjának lehetséges irányain töpreng, egyenesen a saját bibliai forrásainak tanulmányozásából is adódó kötelessége volna, hogy elképzelje az ideális hívő közösséget és az ezt szolgáló intézményi struktúrát. A jelen egyik aktuális témáját említve: a hittudomány hatásköréhez hozzátartozik, hogy felvázolja egy – talán szükségképpen sokféle értelemben vett – szinodális egyház modelljét. De éppígy az is mintegy üzemszerű működéséhez tartozik, hogy ideális modellek felől értékelje a valóságosan létező egyházi intézményrendszer társadalmi, politikai és hitközvetítő, illetve hittanúsító teljesítményét.

Mindez természetesen rengeteg hibalehetőséget rejt magában. Ezt nem tagadva csupán annyit állítok, hogy a katolikus egyház rendszerváltás utáni alakulásának mozgatói között nem a külső körülmények, hanem az egyházi önértelmezés legsajátabb dimenziói játszhatnak elsődlegesen szerepet. Ezek között a kimondottan felekezeten belül, a társadalomtudomány hatókörén részben kívül eső dimenziók között említhető a felelős vezetők teológiai látásmódja, spirituális belátásokon is nyugvó önvizsgálata, lelkipásztori stratégiája, valamint válasza arra a kérdésre, hogy egyáltalán kívánatos-e és lehetséges-e a strukturális reform. Hogy mi az tehát, ami az egyház hagyományában változhatatlan, és mi az, ami az idő műve és változásnak van alávetve.

Miközben igyekszem szem előtt tartani a magyar katolikus egyház regionális adottságait és azt, hogy ezek nem fedhetők el vagy nem cserélhetők fel elméleti konstrukciókkal, a következőkben három lépésben haladok előre.

- Először néhány modellt vázlok fel, amelyeket a közelmúlt és a jelen publicisztikája és vallástudományi vizsgálódása a rendszerváltás előtti és utáni egyházi valóság összehasonlító leírására alkotott. Ezek között kevésbé kidolgozott, egyetlen metaforába sűrített modell is van – tudjuk azonban, hogy a jó metaforák azt sűrítik össze, amit a fogalmi nyelv csak bonyolultabban képes megragadni.
- Második lépésben a vatikáni egyházkormányzat néhány intézkedését és ezek történeti, illetve teológiatörténeti indítékát hozom szóba. Meggyőződésem, amelyet igyekszem majd alátá-

3 Az egyházon belüli, valamint az egyházi közösségek és az ezekkel jelentős átfedésben lévő szélesebb társadalmi nyilvánosság között zajló párbeszéd számos, főként nyugat-európai példája közül itt elegendő lehet a németországi ún. „Szinodális Út” (*Der Synodale Weg*) több éves folyamatának említése. Bővebben lásd többek közt Eckholt 2024.

4 A szociológiai megalapozottságú vallástudomány Magyarországon is nyomon követhető nemzetközi tájékozódásának egyik közelmúltbeli példája Joas 2014.

masztani, az, hogy a magyar katolikus egyház központi (és a huszadik században egészen a legutóbbi időkig egyre inkább központosított) irányelveknek, a Vatikán teológia-, intézmény- és személyzetpolitikájának megfelelően alakítja saját arculatát és lelkipásztori gyakorlatát. Ez a kijelentés triviálisnak tűnhet – hiszen mi mást tehetne, ha magától értetődőnek tekintjük az egységes tan és a hierarchikus egyöntetűségként értett *communio* alapelvét, amely a legutóbbi időkig kizárólagosnak számított, és amely az újabb keletű, diverzitáselvű reformprogramon belül sem alku tárgya a katolikus egyházban? E magától értetődő képlettel szemben abból indulok ki, hogy a Ferenc pápa megválasztása – tehát egy bő évtized – óta nyíltabban és bizonyos mértékig immár a legfelsőbb egyházvezetés szintjén is megszólaló reformjavaslatok az 1965-ben lezárult II. Vatikáni Zsinattól kedve nemcsak jelen vannak a teológiai tudományosságban, hanem kontinentális szinten (főként Nyugat-Európában, Dél-Amerikában és kisebb részben Észak-Amerikában) erősen hatottak a helyi egyházak életére. Ezt a hatást pozitívnak tekintem, elismerve, hogy a zsinati reformok eltérő értékelése, olykor élesen ellentétes értelmezése, valamint recepciójuk véghezvitele, illetve megtagadása a jelenkori katolikus gondolkodásban is vízvázoltó⁵ (akárcsak, például, a nyugati demokráciák megítélése az egymással szembenálló politikai ideológiák diskurzusaiban). Ide tartozik továbbá az az állítás is, hogy olyan kritikai felvetések, amelyeket évtizedeken át, egészen a közelmúltig, a hagyomány aláaknázásának gyanúja övezett az egyház hivatalos tanításában, jelentős részben operatívává váltak és messzemenően pozitív egyházképet alapoznak meg. Olyan változás idejét éljük, amelynek során a katolikus egyházban nemrég még egy progresszív szélsőség számlájára írt felvetések, amilyen többek közt a különféle demokratikus mechanizmusok egyházszerkezeti hasznosíthatóságának kérdése, legitimé és egyre szélesebb körű vita tárgyává válnak.⁶

- Végül, harmadszor, egy rövid kitekintésben azt a következtetést szeretném levonni, hogy a magyar egyháznak a rendszerváltozás után felszabadult cselekvési lehetőségei között kiemelten fontos szerep juthatna a Ferenc pápa által kezdeményezett (vagy inkább: felkarolt) és egyes elemeiben összegyházi szintre kiterjesztett reformfolyamat aktív recepciójának. A reformok megvalósítása természetesen megint csak elsősorban a helyi egyházon túlmutató feltételek teljesülésétől, a globális folyamat folytatódásától vagy elakadásától függ – legyen szó az úgynevezett szinodális megújulásról (a központi fogalomhasználatnak megfelelően) vagy egyszerűen egy szolidárisabb, gondoskodóbb, igazságosabb vagy épp testvériesebb, de mindenképpen a tekintély fogalmának és gyakorlásának újragondolását feltételező közösségi formáról.

A jövő természetesen azt az eshetőséget is magában rejti, hogy – épp az elindult és vélhetően növekvő mértékű decentralizáció következményeként – egyes helyi egyházak mintegy a saját tradíciójuk folytonosságában a reform elutasítása mellett döntenek.

5 Arról a vitáról, hogy a II. Vatikáni Zsinat párbeszédét a modernséggel a radikális megújulás ösztönzőjeként értelmező progresszív teológia vajon csupán a „korszellemnek” tett, hosszabb távon az egyház önfelszámolását eredményező engedmény-e, vagy épp ellenkezőleg: a túlélést megalapozó kísérlet és a szükséges korszerűsödés motorja, lásd alább XVI. Benedek pápa álláspontjának ismertetését: a hagyománnyal való szakítás vagy „törés hermeneutikájának”, illetve a múlttal töretlen folytonosságban elgondolt „reform hermeneutikájának” kettősségéről mondottakat.

6 A Ferenc pápa által elindított római szinodális tanácskozási folyamat a legfelsőbb egyházvezetés hivatalos nézetére támaszkodik: eszerint a sokak tanácskozásán, kevesek (a püspökök) javaslatán és végül a pápa szuverén döntésén alapuló egyházi döntéshozatal tekinthető hitelesnek, ez a folyamat tehát alapjában különbözik a parlamenti demokráciától. Számos egyházi fórumon kap hangot ezzel szemben az a meggyőződés, hogy a hívők közösségének nemcsak a döntések előkészítésében, hanem a döntések meghozatalában is szerepet kell kapnia. Egyház és demokrácia szembeállítás, illetve az egyház teljes egészében demokratikus alapokra helyezése között – túl az eltérő demokrácia-modelleken – átmenetek is lehetségesek. Ilyen köztes lehetőség a püspökök önkéntes elköteleződése arra, hogy alávetik magukat az általuk jóváhagyott szinodális grémiumok döntéseinek; vagy az újabb római szinodusi szövegekben, például a 2024-ben lezárult vatikáni *Szinódus a szinodalitásról* záródokumentumában a döntések átláthatóságának és az egyházi vezetők elszámoltathatóságának megfogalmazódó igénye: „Az átláthatóságra és az elszámoltathatóságra nemcsak akkor kellene hivatkozni, amikor szexuális, pénzügyi és egyéb visszaélésekről van szó” (Ferenc pápa 2024: 98. pont, 37). Egyház és demokrácia szembeállításának de-konstruktív elemzését lásd Beinert 2023-as tanulmányában; vö. Ruhstorfer 2023.

A történeti diskurzusok visszatérő dilemmája, hogy a strukturális megközelítés méltánytalanul kicsinyíti a személyes döntések és az egyéni felelősség-vonatkozások jelentőségét, és viszont: az individuumok előtérbe állítása megfelelkezik a (természetesen magukban az egyes személyekben is működő) személytelen mechanizmusok erejéről. Kétségtelen továbbá, hogy a katolicizmus hierarchikus szerkezetén túl regionális hagyományok és társadalomtörténeti tényezők is a (kvázi-) szükségszerűség nyomtatékát erősíthetik meg a szabad elhatározásokkal szemben. Mindenesetre az egyháztörténelem egyik súlyos terhe Magyarországon és többfelé Kelet-Közép-Európában az a körülmény, hogy mind a feudális örökségből következően, mind az állampárti diktatúrák kényszeri közepette csak töredékesen valósulhatott meg a II. Vatikáni Zsinat határozatainak recepciója, és ezek előre tekintő továbbgondolásának különösen is hiányoznak az intézményi keretei (miközben persze világszerte egyetlen és többirányú folyamatról van szó). De épp ezért jelenthető ki, hogy a nemrég elindult – és a legutóbbi egyetemes zsinat némiképp megkésett aktualizálásaként felfogható – szinodális folyamat történelmi esélyt adhatna az elmaradás pótlására.

EGYHÁZ ÉS KORFORDULÓ: JELLEGZETES MINTÁZATOK

Közvetlenül a rendszerváltás után azok a katolikus értelmiségiek – és kisebb számban egyházi vezetők –, akiknek volt európai kitekintése, valamint rálátásuk a demokrácia és az egyházfejlődés viszonyának főként Nyugat-Európa néhány országában kibontakozó konstruktív lehetőségeire megengedte, hogy tudatosítsák a hazai katolicizmus előtt álló választási lehetőségeket, többször éltek a kalitka vagy ketrec képével. Azaz a szabadság tériszonyát metaforikusan összekapcsolták a korlátok közé szorított létezés megszokásának sajátos komfortérzetével. 1989 augusztusában a budapesti jogi fakultás polgári jogi tanszékének professzora, 2005 és 2010 között Magyarország harmadik köztársasági elnöke, Sólyom László, a rendszerváltozással előálló helyzet egyházi érzékeléséről szólva így fogalmazott:

„a nagy szabadság zavarba fogja ejteni az egyházat, mert egyszerűen nem szokott hozzá. (...) a hierarchia, azt hiszem, egy darabig rosszul fogja magát érezni börtönrácsok nélkül, mert nem lesz mibe kapaszkodnia. Pedig támasznak ott volnának a hívők, és az általuk is létrehozandó jogállam. Kell tehát néhány év, és sajnos kellene személyi változások is!”⁷

Nem csupán a történeti okokra visszavezethető önállótlanág képe figyelemre méltó a későbbi államfő nyilatkozatában, hanem a hívők együttműködésével felépítendő jogállam megidézése is. Sólyom szerves kapcsolatot feltételez az egyház népe és a demokrácia között, derűlátóan festi le egy, a demokrata katolikusokra támaszkodó hierarchia képzetét, és – ami talán ennél is fontosabb – hosszan taglalja az interjúban, hogy a katolikus egyháznak *a civil társadalom részeként, jogi értelemben más egyesületekkel egyenrangú „társadalmi szervezetként”* kellene működnie.⁸

A korforduló idején az egyház reformja mellett elkötelezett teológusok írásaiban is lényeges körülményként kerül szóba a szabad és találékony egyházvezetés hiánya, valamint a hagyomány félreértése változatlan, újra felhasználható formakészletként. Egy bajorországi teológiai konferencián, amelyet 1991 szeptemberében rendeztek *„Amikor a falak leomlanak... Egyház a 90-es évek Európájában”* címmel, Nyíri Tamás teológia-professzor a változás ellentétes percepcióit kifejező fogalompárokat a következőképpen állította párhuzamba: most *kommunizmus helyett konzumizmus* és *elnyomás helyett restauráció* következik. A borús prófécia egyszerre kárhoztatja a diktatúrát felváltó fogyasztói materializmust, és rója fel a katolikus egyház önkéntes bezárulását egy folytathatatlan hagyományba – ez váltotta fel a diktatúra kényszerű szabadsághiányát. Az idézett megnyilatkozások közösek abban, hogy jóslataikban nem szerepel, csupán távoli eszményként tükröződik egy stílusában, strukturájában és kezdeményezőkétségében megújuló egyház képe, hiszen a múltba tekintő gondolkodásmód képviselői korábban lehetetlennek tartották, újabban szükségtelennek tartják, az érdemi megújulást. Kritikusaik ellenben ugyanezt reménytelennek látják: olyan elképzelésnek, amelynek nemcsak a társadalmi- és egyháztörténeti előzményei, hanem a személyi feltételei is hiányoznak.

7 Kell-e egyházügyi törvény? 1989.

8 Uo.

Nyíri mindazonáltal előadása végén tizenegy pontban pozitív programot vázol: előadja saját „kíváncsalnait”,⁹ azaz reformjavaslatait, amelyek három évtized múltán is számos elemükben párbeszéd-képesnek mutatkoznak, még ha a megfogalmazás magán hordozza is a demokratikus átalakulás kezdeti pátoszát és a sok helyütt mindmáig kielezettnek érzékelt nyugati reformviták lenyomatát. Idézem:

„A magyar katolikus egyháznak, amelynek szerkezete és gondolkodásmódja még mindig félfedális, szüksége van arra, hogy megváltoztassa mentalitását a II. Vatikáni Zsinat szerintire. (...) A demokráciának a magyar társadalomba most beköltöző szellemét a magyar egyházban mind ez ideig egyáltalán nem lehet érezni. (...) Az egyház csak akkor lehet a szabadság és az emberi jogok szószólója, ha az emberi jogokat saját életében is nagyra értékeli. Ám aki a magyar egyházban szót emel ebben az értelemben a demokratizálódásért és a partnerségen alapuló kapcsolatokért, az eleve gyanús, sőt még eretnekséggel is megvádolható.”¹⁰

A magyar egyházak közelmúltjáról értekezve a vallásszociológus Máté-Tóth András egyik legújabb írásában „a kommunista diktatúra hosszú árnyékának”¹¹ tulajdonítja azt az egyházi magatartást, amely a vitákban érvényesülő és érvekkel egyensúlyban tartható véleménypluralizmus elfogadása helyett, az ellenségesnek vélt külvilággal szembeni gyanakvás és a harcok konfrontáció útját választja.

„Nagy a kísértés arra, hogy az egyházzal szembeni negatív kritikákra az egyházüldözés logikájával válaszoljanak az egyház illetékesei, ami a mi régióinkban a kommunista időszak rutinjára vezethető vissza. Az egyházak hitelességén esett csorbát nem az egyoldalú vádakra adott egyoldalú válaszok és nem is a szerezcsenmosdatás képes kiköszörölni, hanem az árnyalt elemzésekre alapozott professzionális kommunikáció. Ez pedig csak a minőségi társadalomtudományi és teológiai felkészültség révén valósulhat meg, amiért a régió egyházainak még sokat kell tennie.”¹²

Máté-Tóth másik, részletesebben kifejtett modellje a diktatúra évtizedeit az egyiptomi és a babiloni fogság könnyörtelenebb és engedékenyebb korszakára, a „fekete leves” és a „gulyáskommunizmus” idejére osztja.¹³ Az előbbiben az elszenvetett megpróbáltatások belső ellenállássá, hűséggé szilárdulhattak, míg a felpuhuló diktatúra időszakában az egyház –részleges, mégis sokakat megrontó – kollaborációval, megannyi titkos ügynök belső hasadtságával, karrierizmussal, vagyis a morális mérce eltüntetésével fizette meg a viszonylag nagyobb mozgásteret, noha ezzel párhuzamosan, akarva-akaratlanul, újításoknak is teret adott. A lényegi történéseknek ez az összetettebb narratív feldolgozása a következő, rendszerváltás utáni időszakot úgy minősíti, mint amelyben az egyházvezetés a korábbi innovatív kezdeményezések folytatása helyett, vagy legalábbis ezeket nem kellő mértékben felkarolva, az anyagi biztonságkeresést részesíti előnyben.

Elmondható, hogy a politikai tér épp napjainkban felgyorsuló átrendeződésével – a történelmi egyházakat támogató és azokra nagymértékben támaszkodó populista kormányzat bizonyos fokú meggyengülésével – szinte párhuzamosan a kritikai elemzés is egyre inkább részévé válik a magyar katolikus valóságnak, annak ellenére, hogy az egyházi hierarchia hivatalos diskurzusától független vagy kevésbé függő médiumok hiánya szűk határokat jelöl ki a katolikus gondolkodás szabadságának. Mindez ugyanakkor azt is jelenti, hogy pusztán a modellalkotó általánosítás, a metaforák halmozása a jelenre vonatkoztatva egyre kisebb heurisztikus érvénnyel bír. Nélkülözhetetlenné válik a tudományos megközelítés, amelynek feladata, hogy – az egyházi ön-reprezentáció egyszólamú sikertörténetének szükséges ellenpontjaként – a hívő és az érdeklődő társadalmat lehetőleg tág körben szembesítse a jövő kihívásaival, a nyitott kérdésekkel, a nemzetközi színtereken kidolgozott megoldási javaslatokkal és a legitim reformgondolások egyre szélesebb spektrumával.

9 Nyíri 1992: 33.

10 Uo., 44.

11 Vö. Máté-Tóth 2024

12 Uo., 8–9.

13 Vö. uo., 2.

A történelmi fordulatot és az egyházi élet egyidejű átalakulását értelmezni hivatott modellek között végül megemlíthető az a sokrétű és árnyalt elemzés, amelyet Wildmann János „gyakorlati teo-trilógiájának” 2024-ben megjelent harmadik kötete végez el.¹⁴ Mindössze a Wildmann konstrukcióját megalapozó látásmód két elemét emelném itt ki. Az egyik az az episztemikus keret, amely egyaránt számot vet a modern és a posztmodern hatásaival, a különböző időérzékelések egyidejűségének Reinhart Kosellecktől származó teorémájával. Ezeket alapul véve egyaránt foglalkozik a szekularizáció és a legkülönbözőbb formákat öltő vallási érdeklődés párhuzamosságával, a szakralitás individuális és barkácsolt, tradicionális és újonnan létesülő képleteinek egymás mellett élésével és keveredésével, s mindezekén túl a keresztény hivatkozású populizmusok terjedésével, illetve ezeknek az egyházi kereszténységhez fűződő ambivalens viszonyával. Lényeges megállapítása, hogy

„nem a közösség iránti igény van eltűnőben, hanem sokan másfajta közösségre vágnak, mint amit a nagyegyházak nyújt nekik”.¹⁵

Wildmann elemzésének tanulságos mozzanata politikai vallás, civil vallás, nemzetvallás, illiberális kereszténydemokrácia és a zsidó-keresztény eredetű európai alapértékek megkülönböztetése és áttetsző magyarázata. Az egyházaknak immár számot kell vetniük azzal, hogy saját, doktrinálisan jól körvonalazott hitrendszerük a társadalmi, de a szűkebb közösségi gyakorlatban is számos módon vegyül a felsorolt, részben „parareligiózus” vagy kvázi-vallási, a tételes vallással csak lazán érintkező, ám részben szintúgy a bibliai vallásokra visszavezethető értékszerkezetekkel. Másfelől azért is lényeges ez a tisztázás, mert jól szemlélteti, hogy a rendszerváltás után a felszabaduló kelet-európai egyházaknak a sematikus elképzeléssel ellentétben nem pusztán a fogyasztói anyagelvűség és a liberális értékpluralizmus környezetében kell megtalálniuk küldetésük hiteles megvalósításának módjait, hanem különféle, szintén egyházi tradíciókra támaszkodó, ám az intézményes vallások kanonikus értelemösszefüggéseit erősen torzító jelenségek – így a fundamentalizmusok és a vallási retorikával való politikai visszaélések – között is feltétlenül szükséges volna eligazodniuk.

ESZME- ÉS TEOLÓGIATÖRTÉNETI FOLYAMATOK

Milyen átfogóbb, ám sajátosan felekezettörténeti összefüggésbe illeszkednek a magyarországi katolikus egyház legutóbbi évtizedeinek történései?

Nemcsak általános tapasztalat, hanem elvként is megfogalmazható, hogy – egyfelől – minél inkább közelít a jelenhez a vizsgálódás fókuszja, annál hangsúlyosabbá válnak a folyamatok személyi, illetve konkrét emberi relációkat érintő összetevői. De – másfelől – a katolikus egyház monarchikus „konstitúciója”, hatalmi szerkezete is megkerülhetetlenné teszi a tendenciák összekapcsolását nevekkkel és a világegyházat érintő döntések egyénfüggő vonatkozásainak mérlegelését.¹⁶ A katolikus egyház, mint pápaságok szekvenciájaként is leírható vallási intézmény karakterét befolyásoló egyéni stílusok és teológiai meggyőződések a monarchikus hatalom velejárói. Ezért nemcsak a kormányzás személyes felelősségét növelik mértéktelenné, hanem a pápa hivatali környezetét is a professzionalizmus és az esetlegesség elegyes, személyektől és rutinoktól függő karakterével ruházzák föl. A nemrég elhunyt német szociológust, Franz-Xaver Kaufmannt, idézve

„a jelenlegi egyházi szervezetből kiszivárgó információk azt sugallják, hogy a személyzet cselekvését ma is gyakran túlságosan emberi indítékok határozzák meg: a kényelem, a becsvágy, a karrierszempontok és a hatalmi törekvések, a rangviták és a protekció”.¹⁷

S hozzátehetjük: a szervezet működtetőinek egyéni vagy kultúraspecifikus hagyományviszonya, tanértelmezése és egyházképe mindenkor rányomja bélyegét a részegyházak életét alapvetően

¹⁴ Wildmann 2024.

¹⁵ Uo., 95.

¹⁶ A felelősség viszonyait csupán árnyalja, de nem változtatja meg érdemben, hogy miközben az egyházfő monarchikus tekintélyének érvényesítése kihat részint a hivatalok tevékenységére, részint az egyház egészének atmoszférájára, az elvben teljhatalmú pápa intézkedéseinek eredményessége egyúttal óhatatlanul függ is a vatikáni Kúria mechanizmusaitól.

¹⁷ Kaufmann ³2011: 145.

befolyásoló személyzetpolitikára, így az azokat vezető püspökök kiválasztására is. Ezeket előrebo-
csátva megfogalmazható azt a tézis, amely szerint

*a magyar katolikus egyházvezetés viszonya a rendszerváltás utáni Magyarország politikai beren-
dezkedéseihez és kormányaihoz szorosan összefügg Róma egyházkormányzati stratégiájával, s
közelebbről a püspökkinevezéseket vezérlő megfontolásokkal, de ugyanígy az elmúlt fél évszázad-
ban, különösen az előző két pápaság idején érvényesülő doktrinális és teológipolitikai tenden-
ciákkal is.*

A katolikus egyház modernségbeli alakulástörténetét elemezve lényeges szempontot fogalmaz meg a neves amerikai jezsuita egyháztörténész, John W. O'Malley, aki szerint az utóbbi két évszázad-
ban „a nyugati egyház pápaivá vált, a katolikusok pedig pápahívők lettek”.¹⁸ Ismeretes, hogy e folya-
mat legfőbb katalizátora az I. Vatikáni Zsinat (1869–1870) pápadogmáinak kihirdetése volt, jelesen a
pápa *joghatósági primátusának és tévedhetetlenségének* rögzítése a *Pastor Aeternus* kezdetű konstitú-
cióban. Az O'Malley által „papalizmusnak” is nevezett jelenség két sarkalatos összetevőjét emelném ki.
Mindkettőnek közvetlen hatása van a magyar katolikus egyház rendszerváltás utáni életműködésére nézve.
Az egyik a pápa *médiareprezentációjának túlsúlya*, a másik *a gondolkodás centralizációja*
főként abban az összesen három és fél évtizedben – 1978 és 2013 között –, amelyben II. János Pál
(a lengyel Karol Wojtyła) és XVI. Benedek (a német Joseph Ratzinger) egymással részint szorosan
együttműködve, részint töretlen szellemi folytonosságban vezette a katolikus egyházat.

a) médiareprezentáció

1983 és 2023 között a pápák közül II. János Pál kétszer járt Ausztriában és kétszer Magyarországon,
Ferenc pápa egyszer Romániában (amikor az erdélyi Csíksomlyóra is ellátogatott) és kétszer Buda-
pesten. Az úgynevezett apostoli utak célja mindenkor a hívők hitének megerősítése, egy-egy ország
vagy régió vallási életének fellendítése és megújítása. A köztudottan „médiahatékony” pápák erre
különösen alkalmasak voltak. A tényleges hatóerejükbe vetett bizalom azon a mondhatni karizma-
tikus logikán alapul, amely közvetlen kapcsolatot lát a szimbolikus tekintély személyes példája és
kisugárzása, valamint a hívő emberek, alkalmasint tömegek, vallásgyakorlata között. Eszerint, amit
a pápa mond és tesz, azt hívei szívükbe fogadják és követik.

Ferenc pápával kapcsolatban sokak emlékezetes tapasztalata a képernyőn keresztül is lenyűgöző
jelenléte, az a szuggesztív erő, amely a 2025 márciusában elhunyt egyházfőből sugárzott. Ugyan-
akkor a jelenségnek, a mindenkori pápa személyes lekipásztori hatóerejébe vetett vallásos hitnek
közvetett következményei is vannak. Többek közt az, hogy a hierarchikus tekintély ilyen manifesztá-
ciója nem feltétlenül igényel racionális megerősítést. Ha feltételezhetjük is, hogy a pápát sokan
figyelemmel hallgatják, valószínű, hogy tanításának csupán néhány eleme kerül át a helyi népegy-
házak nyelvi közegébe – például prédikációkba –, és legfeljebb egy egészen szűk kör vállalkozik
a beszédek reflektált újraolvasására. Kritikai fogadtatásuk számos országban, így a magyar egyház
környezetében is, késlekedik.

A recepció vitát nélkülöző formái akaratlanul is azt az elképzelést erősítik meg, hogy az egy-
házi hierarchia megnyilatkozásai feltétlen érvényűek. (Ezt szem előtt tartva meglepő és kivételes
tapasztalat, hogy Ferenc pápa szociális elkötelezettségét Magyarországon is érte – politikai indítékú
– a hierarchia magas szintjén hangoztatott egyházi bírálókat.¹⁹) Az elektronikus média hatóereje, akár-
csak a látogatás emlékét őrző színes album terjesztése és a reprezentáció egyéb elemei kitakarják
a közvetítő fokozatokat, amilyen például a lekipásztori aktualizálás, az elsajátítás, a vita, a dialógus
stb. Ezeket nem juttatják szerephez, és így például a pápa által is szorgalmazott reform nyitott kér-
déseit is feledtetik. Amikor a pápával találkozó nép tömeges vallási élményt él át, a pillanat időtlen-
ségében örök és változatlan valóságként mutatkozik meg az egyház.

¹⁸ O'Malley 2023: 450.

¹⁹ White 2015. A menekültkérdésben hangoztatott, az egykorú sajtóközleményekben könnyen ellenőrizhetően Erdő Péter bíboros érsek és Kiss-Rigó László szeged-csanádi püspök nevéhez kötődő, kimondatlanul vagy kimondva Ferenc pápa me-
nekülteket pártfogoló megnyilatkozásai ellenkező vélemények mellett idézhető volna még, egyebek mellett, a homosz-
xuális párok megáldását bizonyos körülmények között engedélyező, *Fiducia supplicans* kezdetű római tanítói hivatali doku-
mentum (2023. december 18.) elutasítása a Magyar Püspöki Kar részéről.

b) A gondolkodás centralizációja

A pápák központúság másik járulékos eleme az, amelyet az osztrák katolikus jogfilozófus, Heribert Franz Köck, kifejezésével „a tévedhetetlenség lopakodó kiterjesztésének” is szokás nevezni.²⁰ Az extravagáns csalatkozhatatlansági dogma eredetileg szigorú feltételekhez kötötte a gyakorlatban (épp ezért) alig alkalmazott tévedhetetlen megnyilatkozás lehetőségét. E dogma szellemisége azonban II. János Pál és XVI. Benedek pápasága idején, főként pedig 1981-től kezdve, a Joseph Ratzinger bíboros vezette Hittani Kongregáció teológiapolitikai intézkedései nyomán a pápai tanítóhivatal számos, kötelező erővel felruházott, de szigorú értelemben korántsem tévedhetetlen aktusára is rányomta bélyegét. (Ilyen például a nők pappá szentelésének végérvényesként kihirdetett tilalma.²¹)

A doktrinális megnyilatkozások kötelező erejének szigorítása főként a 2005-ig, Ratzinger, azaz XVI. Benedek pápaságának kezdetéig tartó korszakban különleges szabályozó erővel hatott a katolikus gondolkodásra. Érdemes volna pár dokumentumot alaposabban is szemügyre venni – itt csupán címszavakban említhető a következők némelyike. Közéjük tartozik

- a teológiai pluralizmus visszaszorítása, sok helyütt pedig – így Magyarországon – kimondatlanul is mintegy a felszámolása²²;
- a vita, a párbeszéd, a szakmai nyilvánosság szerepének csökkenése a tanítás értelmezésében, hiszen a kinyilatkoztatott tan hiteles tanítóhivatali magyarázata nem igényli a kommunikatív cselekvésként értett értelmező munkát;
- s végül a hierarchikus tekintélynek a korábnál erősebb összekapcsolása a tanító tekintéllyel. Ennek megerősítése, hogy a hívőknek *a püspök szavát is* mindenkor „hívő engedelmességgel” kell be- és elfogadniuk.²³

A Ferenc pápa hivatali idejét megelőző doktrinális intézkedések szabad szemmel láthatatlanná teszik a rést a *tekintélyi nyomatékkal előadott és a változhatatlan* tanítás között, holott a kettő messze nem ugyanaz. Ily módon az isteni jogú vezetői hatalom többlettudása nevében megfosztják saját tekintélyétől és a központi akaratnak rendelik alá a tudományos teológia akadémiái műhelyeiben bontakozó gondolkodás szabadságát.

Az igazságfogalom központosításának hatásai közé tartozik továbbá a megfellebbezhetetlenség kiterjesztése (vagy önkéntelen kiterjedése) olyan gondolatalakzatokra, amelyek végképp csak véleményt tükröznek és nem is állítanak többet magukról. Mindazonáltal részesednek a kijelentés forrásának autoritásában. Példa lehet XVI. Benedek pápa ismert szófordulata, a „relativizmus diktatúrája”, amelyet gyakori ismétlődése ténymegállapításnak tüntet fel, és amely kétségkívül szemléletesen fejezi ki sokak tapasztalatát a világnézeti pluralizmus egyik tényleges krízisjelenségéről.²⁴ A hatásos szókapcsolat azonban természetesen cseppet sem vitathatatlan. Ráadásul használati módjai elidegenítőek is lehetnek, sőt, visszaüthetnek, amennyiben a nem tévedhetetlen tanok abszolutizálása maga is a relativizmus egyik formája. Ez utóbbi lehetőség teológiai reflexiója azonban nagyrészt elmaradt, miközben a „relativizmus diktatúrája” szókapcsolat a magyarországi nyelvhasználatban többféleképpen is hasznosult: egyházi hangoztatása mellett akadálytalanul lépett szövetségre, vagy olvadt egybe, a liberalizmus, sőt, a plurális demokrácia jobboldali populista kritikájával. Ekként viszont közvetve hozzájárult számos egyházi személyiség és általában is az egyházi hierarchia politikai értékválasztásainak legitimációjához.

20 Köck 2013.

21 Pope John Paul II 1994.

22 Vö. a Joseph Ratzinger bíboros vezette Hittani Kongregáció dokumentumával „a teológus egyházi hivatásáról”: *Instruction Donum Veritatis...* 1990. A tanítástól eltiltott, vagy csupán megintett és megfélemlített teológusok nemkülönben hangulatmeghatározó vatikáni megrendszabályozása számos egyéb esete is említhető volna.

23 II. János Pál pápa 1998.

24 A „Diktatur des Relativismus” szófordulat megjelenése Ratzingernél a pápává választása előtt, 2005. április 18-án, általa celebrált „Missa pro Eligendo Romano Pontifice” (mise a római pápa megválasztásáért) keretében elhangzott prédikációjához kötődik, de az így jelölt jelenség megidézése már jóval korábban is kimutatható Joseph Ratzinger írásaiban. Vö. Marschler 2020: főként 177–179.

Ugyanígy vált informálisan kötelezővé XVI. Benedek pápa 2005 decemberében, röviddel a megválasztása után kifejtett elgondolása arról, hogy a II. Vatikáni Zsinat recepciójában nem a törés, hanem a folytonosság (értsd: az általa közelebről meg nem határozott folytonos reform) hermeneutikáját kell követni.²⁵ Alighanem pontosabb volna ennél az a megközelítés, mely szerint a hagyomány mindig folytonosságok és törések bonyolult összjátéka. Mindenesetre a tradíció statikus felfogásához ragaszkodó egyházi tényezők örömmel elsajátították ezt a tetszetős képletet, és így újabb pápai megerősítéssel képviselheték a mérsékelt vagy ilyennek vélt egyházi tradícionális álláspontját.

Ha vitatható állítások gyakorlatilag vitathatatlanná válnak, nincs szükség vitapartnerekre. A megértés adekvát módja az engedelmesség lesz, az igazság legfőbb instanciája a hierarchikus tekintély, és az „alulról érkező” reformkezdeményezések okafogyottá válnak. Mintegy logikusan következik ebből, hogy a másodlagos vallási tételek esetében is kikezdehetlenné nyilvánított igazságok joggal tartanak számot domináns pozícióra, közvetve tehát politikai befolyásra is. A rendíthetetlen igazságtudat mellőzhetővé teszi a vitát a keresztény értékekről, a katolikus hittan hangsúlyairól, vagy a keresztény elveken nyugvó társadalom célképzetének tartalmáról. S mintegy eleve eldönti azt is, hogy az egyház politikai szövetségeinek kritikája csakis csak ellentétes vagy ellenséges oldalról érkezhetsen.

A Ratzinger bíboros tanácsaira támaszkodó II. János Pál pápa voltaképp egyesítette a pápaság lenyűgöző mediális reprezentációját – a szent hatalom képeit – a teológiai gondolkodás centralizációjával. A kettőt 2005 és 2013 között egy személyben jelenítette meg XVI. Benedek pápa, akit sokan, főként a konzervatív táborból, mindmáig a (hosszú) 20. század legkiemelkedőbb katolikus teológusának tartanak. A fokozott központosítás következményei jól kitapinthatóak a rendszerváltás utáni magyar katolikus egyházban.

Ugyanakkor a teológiai gondolkodás stratégiai egyenirányítása újabb fejlemény Magyarországon. Jóval 1989 előtt a kiváló és feddhetetlen bencés szerzetestanár, Söveges Dávid, még felszabadultan értekezhetett a *Teológia* című folyóirat hasábjain konzervatív és progresszív irányok, maradiak és haladók viszonyáról a katolicizmusban:

„Egyházunk életének ma legnagyobb belső problémája: a hagyományőrzők és haladók feszültsége és vitája. Ez a vita mindkét részről túl sok érzellemmel terhelt, s ez akadályozza a tisztánlátást. (...)

Azt hisszük, ha elfogultság és érzelmi terhelés nélkül gondoljuk végig a problémát, a konzervatívoknak el kell ismerniük a haladás szükségességét, a haladóknak pedig, hogy az újításnak a múltban kell gyökereznie. Az egyház életében szükség van mindkettőre.

Ha már ennyire közelítenének az álláspontok, sor kerülhet a két csoport között komoly dialógusra. Nem tartjuk ezt a modern vezérszót: dialógus, egyúttal varázsszónak is, de igenis, van evangéliumi jelentése. Vele jár, hogy feltételezem a másik fél jóhiszeműségét, próbálom megérteni érveit és felfogását.”²⁶

Az 1990-es és a 2000-es években viszont már számos magyar egyházi tényező nyilvánítja idejétmúltnak ezt a dichotómiát, olykor fölényesen is. A Ratzinger-hatás törli a szembeállítás érvényét, és felülmúlhatatlan szintézisként mutatja be az egyszemélyben teológus és hitvédő pápa gondolatvilágát. Az általa kijelölt irányok máig meghatározóak a magyar katolikus teológiai könyvpiacra.²⁷

A rendszerváltás körüli évtizedek egyházi személyzetpolitikájában a vezetők kiválasztása, a teológiai képzés és ezen belül az egyházi hierarchia szellemi felkészítése terén egyaránt kizárólagosnak mondható szemponttá válik a feltétlen engedelmesség. Ahol lényegesebb a lojalitás és az igazodás, mint a vezetői kompetencia és a kreativitás, ott a szükségnél jóval kevésbé jut szerephez a társadalom legkülönbözőbb rétegeivel, így az egyháztól távolabb álló vagy épp nem hívő értelmiséggel való szívélyes, figyelmes, nyitott és empatikus kommunikáció. Összegezve kijelenthető, hogy a római egyházvezetés irányvétele a VI. Pál és Ferenc pápa pontifikátusa közti időszakban

25 A pápa szó szerint a „diszkontinuitás” és a „reform” hermeneutikáját említi. Vö. Benedikt XVI. 2005.

26 Söveges 1972: 158, 162.

27 A legátfogóbban a *Vigilia* című folyóirat korábbi főszerkesztője tárgyalja az életművet tudós monográfiájában. Vö. Lukács 2016.

számottevő hatóelemként befolyásolta a magyar egyházvezetés politikai és pasztorális tájékozódását. Az említett pápaságok arculata is hozzájárult ahhoz, hogy a keresztény-konzervatív jelző, a konzervatív eszmeiség mint a történeti kereszténység attribútuma kimondatlanul is közmeg egyezéssé vált az állam és az egyház relációjában. Ellenpróbaként hozható fel, hogy a szociális elkötelezettségű Ferenc pápa irányadó gondolataival és örökségével a kereszténységre hivatkozó politika, a katolikusok egy szignifikáns része, de részben az egyházvezetés is nehezen boldogul.

KITEKINTÉS: A DIALÓGUS SZÜKSÉGESSÉGE KÜLÖNBÖZŐ SZINTEKEN

A rendszerváltás utáni magyar katolicizmus egyik legfontosabb szellemi eseménye volt a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia 1996-ban kiadott *Igazságosabb és testvériesebb világot!* című rendkívül tartalmas körlevele. Az irat nem mellesleg II. János Pál pápa szociális enciklikáinak hatását érzékelteti, ugyanakkor éleslátóan fejt ki a helyi egyház társadalmi feladatait. A körlevél negyedik, a kultúra kérdését tárgyaló fejezet szerint

„[o]rszágos méretekben sem tudnak megnyilvánulni, egymással találkozni és a társadalom javára összerendeződni a különböző cselekvési törekvéseket tükröző vélemények, értékrendszerek. Az érték-telen vagy éppen érték-ellenes nézetek, felfogások megszüntetésére, feloldására hiányzik a megfelelő párbeszéd. Így feldolgozatlanok maradnak az eltérő vélemények és életformák, nem alakul ki a szükséges társadalmi egyetértés az alapvetően szükséges értékek tekintetében, s nem kapja meg jogos terét a szabad, egyéni vagy csoportos kezdeményezés.” (96)

Ma különösen bátran hangzik és semmit sem veszített aktualitásából ez a pontos elemzéseket felkínáló, számos tekintetben ösztönző irat. Egyúttal, részben a sorok közt, egy olyan egyházmodellt is kirajzol, amely ellensúlyozhatja a rendszerváltás utáni magyar katolicizmus megalapozott kétségeket ébresztő tájékozódási mintáit. A szociális körlevél a magyar püspökök tanítóhivatalának kiemelkedő aktusa volt.

A fenti gondolatmenet témakijelölése nem tette szükségessé a kritikai felvetésekhez olykor hozzáértendő, vitathatatlanul „jövőképes” eredmények sorolását. Befejezésképpen azonban legalább futólag megemlítenők a magyar katolikus intézményrendszer lelkipásztori, oktatási, karitatív és egyéb tevékenységének értékteremtő szegmensei, köztük néhány jól működő spirituális és kulturális központ – sokak mindennapos fáradozásának és belső odaadásának helyszínei és tanújelei. Másrészt idetartoznak a mindennapit meghaladó, különleges emberi és vallási tanúságok, a felebaráti szolgálatnak azok a teljesítményei, amelyekről részint sokféleségük, részint rejtettségük folytán nehéz is volna e helyütt egy utalásnál bővebben megemlékezni. Épp ezekre a mintákra tekintettel bizonyulhat kiemelkedően fontos kérdésnek, hogy a magyar egyház számára milyen, az osztársadalom nyilvánosságában integratív hatást kifejtő és nem megosztó ellenmodellje kínálkozik a rendszerváltozás utáni Magyarország egyházi valóságát döntő mértékben alakító politikai katolicizmusnak. Ezt a kérdést és a benne előrevetülő távlatot figyelembe véve egészíthető ki Súlyom László fentebb idézett korai felvetése – a keresztény felekezetek civil társadalmi helyéről – egy neves amerikai vallásszociológus meglátásával. Nem sokkal a kelet-európai rendszerváltozás után megjelent tanulmányában José Casanova így fogalmaz:

„az a tény, hogy a modern vallási intézményeknek szükségszerűen a civil társadalomban kell rögzülniük, nem jelenti azt, hogy tisztán magánüggé kellene válniuk, és teljesen ki kellene lépniük a közszférából. A liberális alapelv, miszerint «a vallás magánügy», alapvetően helyes ugyan, de ez nem jelentheti azt, hogy a vallás csak magánügyekkel foglalkozzon, és ne foglalkozzon közügyekkel is, vagy hogy ne avatkozzon bele az ilyen kérdések nyilvános megvitatásába, azaz a civil társadalom nyilvános szférájába.”²⁸

Így tehet eleget annak a küldetésnek, amely mindent és mindenki mást megelőzően a kirekesztettek, az elnyomott kisebbségek, a szegények és a kisemmizettek felkarolására indítja, és ennek érdekében minden jóakarató emberrel párbeszédre szólítja.

²⁸ Casanova 1994: 39.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

II. János Pál pápa 1998: *Ad tuendam fidem motu proprioja, amellyel néhány szabállyal kiegészíti az Egyházi Törvénykönyvet (CIC) és a Keleti Egyházak Törvénykönyvét (CCEO)*, 1998. május 18. URL: <https://regi.katolikus.hu/konyvtar.php?h=72> (utolsó hozzáférés: 2025. július 15).

Beinert, Wolfgang 2023: „Az egyház nem demokrácia”. Egy mondat a mérlegen. *Mérleg Online* 2023. 11. 01. URL: <https://www.merleg.org/az-egyhazi-nem-demokracia-egy-mondat-a-merlegen/> (utolsó hozzáférés: 2025. július 3).

Benedikt XVI. 2005: Ansprache an das Kardinalskollegium und die Mitglieder der Römischen Kurie beim Weihnachtsempfang, 2005. december 22. URL: https://www.vatican.va/content/benedict-xvi/de/speeches/2005/december/documents/hf_ben_xvi_spe_20051222_roman-curia.html (utolsó hozzáférés: 2025. július 15).

Casanova, José 1994: Religion und Öffentlichkeit. Ein Ost-/Westvergleich. *Transit* (8.) 21–41.

Eckholt Margit 2024: Kijózanodás és reménység között. A katolikus egyház szinodális útja Németországban. *Mérleg Online* 2024. 05. 03. (URL: <https://www.merleg.org/kijozanodas-es-remenyseg-kozott-a-romai-katolikus-egyhazi-szinodalis-utja-nemetorszagban/>) (utolsó hozzáférés: 2025. július 2).

Ferenc pápa – A püspöki szinódus rendes közgyűlése 2024: *Egy szinodális egyházért: közösség, részvétel, küldetés. Záródokumentum*. URL: https://www.synod.va/content/dam/synod/news/2024-10-26_final-document/HUN---Documento-finale_without-annexes.pdf (utolsó hozzáférés: 2025. július 3).

Instruction Donum Veritatis on the ecclesial vocation of the theologian, 1990. május 24. URL: https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_19900524_theologian-vocation_en.html (utolsó hozzáférés: 2025. július 15).

Joas, Hans 2014: *A hit választása. Milyen jövője lehet a kereszténységnek?* Ford. Görföl Tibor. Budapest.

Kaufmann, Franz-Xaver 2011: *Kirchenkrise. Wie überlebt das Christentum*, Freiburg i. Br. Kell-e egyházügyi törvény? 1989. (Dr. Sólyom Lászlóval, az ELTE ÁJK polgári jogi tanszékének professzorával, Bán Tamás beszélgetett). *Magyar Nemzet* 1989. augusztus 29, 3.

Köck, Heribert Franz 2013: Die schleichende Ausdehnung der Unfehlbarkeit auf nicht unfehlbare Akte des päpstlichen Lehramtes – wie man in Rom auch päpstliche Enzykliken unfehlbar zu machen weiß. *Gedanken zu Glaube und Zeit* Nr. 109, 2013. január 5, 5. URL: <https://austria-forum.org/web-books/en/docglaubeundzeit109de2013iicm/000002> (utolsó hozzáférés: 2025. július 15).

Lukács László 2016: *Az igazság munkatársa. Joseph Ratzinger – XVI. Benedek pápa élete és műve*. Budapest.

Marschler, Thomas 2020: Anspruch auf Wahrheit. Das katholische Lehramt über »Relativismus«. In: Irlenborn, Bernd – Seewald, Michael (szerk.): *Relativismus und christlicher Wahrheitsanspruch. Philosophische und theologische Perspektiven*, Freiburg–München, 158–192.

Máté-Tóth András 2023: A politikai kereszténység kudarca – először kerültek többségbe a nem vallásosok Magyarországon. *Válasz Online* 2023. 09. 27. (URL: <https://www.valaszonline.hu/2023/09/27/nepszamlalas-2022-vallas-katolikus-csokkenes-elemzes/>; utolsó hozzáférés: 2025. július 14).

Máté-Tóth András 2024: *Sebei szereztek gyógyulást. A kommunista diktatúra hosszú árnyékáról.* Előadás a Pannonhalmi Főapátság által szervezett Nemzetközi Ökumenikus Konferencián Pannonhalmán, 2024. szeptember 20-án (kézirat).

Nyíri Tamás 1992: Egyházak – a falakon innen és túl. *Mérleg* (28.) 1. 32–47.

O'Malley, John W., SJ 2023: A pápai hatalom kialakulása. Megfordíthatja-e a trendet Ferenc pápa? Ford. Varga Szabolcs. *Vigilia* (88.) 5. 450–454.

Pope John Paul II. 1994: *Apostolic Letter Ordinatio Sacerdotalis to the Bishops of the Catholic Church on Reserving Priestly Ordination to Men Alone.* 1994. május 22. URL: https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/apost_letters/1994/documents/hf_jp-ii_apl_19940522_ordinatio-sacerdotalis.html (utolsó hozzáférés: 2025. július 15).

Ruhstorfer, Karlheinz 2023: „Ragyogó példa”. Szinodalitás és demokrácia. *Mérleg Online* 2023. 12. 19. URL: <https://www.merleg.org/ragyogo-pelda-szinodalitas-es-demokracia/> (utolsó hozzáférés: 2025. július 3).

Söveges Dávid 1972: Hagyomány és haladás az egyházban. *Teológia* (6.) 3. 158–163.

White, Griff 2015: Hungarian bishop says pope is wrong about refugees.

The Washington Post 2015. 09. 07. URL: https://www.washingtonpost.com/world/hungarian-bishop-says-pope-is-wrong-about-refugees/2015/09/07/fcba72e6-558a-11e5-9f54-1ea23f6e02f3_story.html (utolsó hozzáférés: 2025. július 14).

Wildmann János 2024: *Korszerű hűségben. Bevezetés a gyakorlati teológiai gondolkodásba. Gyakorlati teo-trilógia III.* Budapest.